

УДК 351.862.22:378:63

ЦІННОСТІ ТА НОРМИ ХЛІБОРОБСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ

Костриця Н.М.

У статті проаналізовано погляди українських і зарубіжних мислителів щодо формування світоглядних уявлень хлібороба, пов'язаних з любов'ю до землі, природи та її явищ. Цінності та норми хліборобського світогляду, вироблені впродовж історії, стали унікальним здобутком агрокультури.

Ключові слова: хлібороб, хліборобський світогляд, хліборобська праця, праця на землі, цінності, норми хліборобського світогляду, традиції хліборобської праці.

В статье проанализировано взгляды украинских и зарубежных мыслителей на проблему формирования мировоззренческих представлений хлебороба, связанных с любовью к земле, природе и ее явлениям. Ценности и нормы хлеборобского мировоззрения, которые выработались на протяжении истории стали, стали уникальным вкладом агрокультуры.

Ключевые слова: хлебороб, хлеборобское мировоззрение, хлеборобский труд, работа на земле, ценности, нормы хлеборобского мировоззрения, традиции хлеборобского труда.

The article explores the philosophical views of Ukrainian and foreign thinkers on the formation of the grain grower's philosophical concepts associated with love for the earth, the nature and its phenomena. Values and norms of the grain grower's outlook worked out throughout history have become a unique attainment of agriculture.

Key words: grain grower, grain grower's outlook, grain grower's work, land cultivation, values, norms of grain grower's outlook, grain-growing traditions.

Актуальність дослідження. Населення, яке проживало на етнічній території України, здавна займалося хліборобством. Протягом тисячоліть формувалися традиції хліборобської праці, якій сприяли належні кліматичні умови, погідний ландшафт та родючі чорноземи. Вперше про виняткове значення хліборобської праці ще IV ст. (від Різдва Христового) сказав святий Іоанн Золотоуст: “Кожна праця годує тільки себе і єдина праця на землі, яка годує інших і багато інших” [4, с. 8].

Великий тлумачний словник сучасної української мови “хліборобство” трактує як “галузь рільництва, пов'язана з вирощуванням хліба” [2, с. 1346]. М.Є.Максюта під хліборобством розуміє “усталеність, відтворюваність життєдіяльності, повторюваність та передбачуваність занять. А отже і умова формування постійності, узвичаєності в думках та почуттях, вироблення виважених моральних норм” [4, с. 146].

У зміст поняття “хліборобство” прийнято включати низку атрибутивних елементів, серед яких: культ землі, магія слова, магія предмета. Перелічені елементи становлять світогляд хлібороба. У загальному розумінні “світогляд” – система поглядів на життя, природу і суспільство” [2, с. 1109].

Світоглядні уявлення давнього хлібороба були пов'язані з любов'ю до землі, сталими взаємостосунками з природою та її явищами. В'ячеслав Липинський, український мислитель, історик і соціолог, стверджував, що “любов до землі є основною динамічною силою як української, так і всіх осілих націй”. Він називав любов до землі однією з характерних рис українського світогляду. Нашому селянинові завжди було притаманне особливо дбайливе, добросесне ставлення до землі. Своєю працею численні покоління вдосконалювали землю, створювали такі багаті ґрунти, що згодом вони стали унікальним здобутком української агрокультури. Найкращий у світі чорнозем сформувався в результаті взаємодії хлібороба із землею. Обробіток землі супроводжувався численними засторіями і обрядами, пов'язаними великою мірою з природними циклами, із сільсько-господарським календарем [1, с. 5].

Потреба в якісно нових суспільних орієнтирах пов'язана із загостренням глобальної екологічної кризи. Заклик “повернутися думкою до землі та лісу” має загальнолюдське значення. “Делегувати” людину як особистісно втаємничену спроможне лише цілісне буття; подібну потребу має або ж

спроможна мати лише “органічність” життя; на повну реалізацію життєвої творчості спроможна тільки цілісна у просторі й часі свого буття людина. Щоб почуватися вільною, життєтворчою, індивід має усвідомлювати: він – у себе вдома. Стосовно цього відомий філософ М.Бердяєв констатував, що необхідні нова “якість життя” – “земля й реалістичне відчуття землі”, “реалізм матері-землі”, “містична земля” [4, с. 152–153].

Мета статті. Проаналізувати погляди українських і зарубіжних мислителів, науковців різних галузей знань на формування світоглядних уявлень хлібороба з метою відновлення традиційно благоговійного ставлення до землі, духовних орієнтирів і вартостей хліборобської праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цінності та норми хліборобського світогляду були впродовж історії філософської думки певною мірою репрезентовані у творчості окремих мислителів, серед них: Публій Вергілій Марон (70–19 рр. до н.е.), Тулій Цицерон (106–40 рр. до н.е.), Д.Юм (1711–1776), Жан Жак Руссо (1712–1778), Руссо Клод Адріан Гельвецій (1715–1771), Григорій Савович Сковорода (1722–1794), Поль Андрі Гольбах (1723–1789), Іммануїл Кант (1724–1804) Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831) тощо.

Заслужують на увагу філософські погляди українського дослідника М.С.Максюти щодо формування світоглядних уявлень хліборобів, які представлені науковими статтями: “Сенсожиттєвість світогляду хлібороба: спроба сучасного переосмислення”, “Хліборобські мотиви у вітчизняній духовній культурі та філософії: історичний екскурс”, “Хліборобський поворот у світоглядній свідомості на порозі третього тисячоліття: “георгіки душі” для глобалізованого людства?”

Цікавими з наукового погляду є історико-філософські міркування О.М.Марчук у статті “Хліборобська душа народу: розселення як фактор моральної деформації” щодо чинників механізму зламу традиційної культури, а саме: придурення в селянині вільного хлібороба.

Український історик С.І.Дровозюк у монографії “Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-х рр. ХХ ст.: історіографічний нарис” наголошує на необхідності ґрунтовного вивчення впливу репресій на культурно-духовне життя селянства, його морально-етичні норми.

Представляє науковий інтерес у контексті нашого дослідження етнографічна монографія О.Стасюк “Геноцид українців: деформація народної культури”, присвячена проблемі голодомору, проявам деформації, денационалізації та уніфікації української традиційної культури.

Виклад основного матеріалу. На всіх історичних етапах в українській філософській думці хліборобська тематика була першорядною. Григорій Сковорода пильну постійно звертав увагу на світ села і хліборобства. В історії цивілізації з селянством пов’язаний сумний парадокс. Селяни, які своєю працею на землі, по суті, годують людство і через це вже мали б займати пріоритетне місце в суспільстві, в дійсності були найбільш приниженою, безправною, пригнобленою, переслідуваною його частиною.

Григорій Сковорода прагнув жити “на полях”. На думку філософа, таким чином можна зберегти життєве коріння. Він вважав, що запорукою творчості, повноти життєвості хліборобської нації загалом і тієї чи іншої людини зокрема можна досягти перевіреним історією способом повернення думки до землі й лісу” [4, с. 152].

Хліборобство було важливим чинником стабільності існування роду людського, необхідною передумовою формування всього узвичаєного у спільноті. Для хліборобства характерними ознаками були циклічність відтворення життєдіяльності, а також повторюваність і передбачуваність занять. Це, у свою чергу, дає змогу вважати його умовою вироблення постійності в думках та почуттях, формування всебічно аргументованих і перевірених практикою норм моралі. Про переваги цінностей хліборобського способу життя точно висловлювалися в різні часи мислителі і філософи. Детальніше зупинимося на висвітленні зазначеної проблеми в контексті історії філософської думки.

Давньоримський поет Публій Вергілій Марон (70–19 рр. до н.е.), твори якого стали чи не найпопулярнішими в Європі періоду середньовіччя та Відродження, виступив у своїх творах пропагандистом ідеї повернення “до землі”. У контексті нашого дослідження цікавим виявився твір-поема “Георгіки”. Її текст складається з чотирьох книг. Головна тема першої книги – рілляництво, другої – садівництво, третьої – тваринництво, четвертої – бджільництво. Загалом поема складається з низки практичних порад, що чергуються з описами природи й епізодами різного змісту: історичними, міфологічними та ін. У “Георгіках” автор виступив пропагандистом улюбленої Октавіаном та його прибічниками ідеї повернення “до землі” як до джерела існування людства і народного добробуту. Відомо, що завдяки Октавіану в Римській імперії після тривалої боротьби було встановлено єдиновладдя; це, у свою чергу, посприяло порівняно тривалому мирові, відновленню і розвитку сільського господарства. Тогочасне соціальне замовлення хліборобству було насамперед традиційним – продукувати для суспільства засоби існування, крім того, водночас забезпечувати послаблення соціальної напруги. Невипадково Меценат, запропонувавши Вергілію створити згадану поему, визначив її завдання: прославити хліборобський спосіб життя та послужити практичним підручником тим, хто займається цією справою.

Значення хліборобства для громади, його вплив на суспільну свідомість осмислював і славетний оратор Риму Марк Тулій Цицерон (106–40 рр. до н.е.). Зокрема, у книзі “Про старість” він наголосив, що хліборобська праця добре впливає на самопочуття, позитивно позначається на фізичній та розумовій активності людини. Працю на землі цей надзвичайно авторитетний автор назвав “землеробськими втіхами” для осіб похилого віку. І старість – не завада роботі на городі чи полі. Адже, плакаючи рослини, збираючи врожай, людина разом із тим відновлює свої фізичні й душевні сили. Цицерон підкреслив, що, осмислюючи значення землеробства, необхідно обов’язково враховувати його “очишувальні” можливості. Фізична праця на землі

є, по суті, постійним “обміном” між людиною та землею, в результаті якого людина має величезну матеріальну і моральну користь. Серед переваг хліборобської праці – душевна гармонія, внутрішній спокій, спокійно-розважливе сприйняття світу, розуміння потреб і запитів конкретного середовища. Цицерон був переконаний, що земля не тільки обдаровує господаря реальними плодами, а й веселить своєю великою народжувальною силою, котра від стороннього ока захована в надрах. Адже вона, ця земля, спроможна, поділившись енергією з малесенькою насінною, давати життя багатьом рослинам: від дрібненької травинки до великого дерева. Таким чином, спокійна, осмислена праця на землі сприяє формуванню в людей доброзичливого ставлення до дійсності, нівелює прагнення до суспільних потрясінь [4, с. 147].

Відомий англійський філософ, історик та економіст Д.Юм (1711–1776) при обґрунтуванні утилітаризму також вдався до аналізу хліборобської праці, сільського способу життя. Він зазначав, що краса землі та циклічні роботи на ній вплинули на формування психології селянина. Найприємніше видовище, на його погляд, – це засіяне поле. Воно здається таким гарним насамперед завдяки своїй родючості; і з цією красою не може порівнятися будь-що інше. Філософ красу поля оцінював значно вище, ніж звичайний пейзаж степу, оскільки засіяна нива – це не лише краса, а й користь.

У тому, що саме хліборобство відіграло найважливішу роль у розвитку цивілізації, зокрема у виникненні приватної власності, був переконаний французький філософ і письменник Жан Жак Руссо (1712–1778). Поряд із хліборобством головним рушієм цього процесу він визначав винайдення способів добування металів. Завдяки наполегливій праці колись безкрайні ліси поступово перетворилися на родючі хліборобські ниви; отже, в суспільстві відбувся “великий переворот”, викликаний, згідно з твердженням Руссо, відкриттям “двох мистецтв: обробітку металів і хліборобства. В очах поета – золото і срібло, а в очах філософа – залізо й хліб цивілізували людей і згубили рід людський” [4, с. 149].

Видатний французький філософ Поль Андрі Гольбах (1723–1789) наголошував: “Хліборобство і торгівля – годувальниці держави”; “Державу годують поля”. Мислитель протиставляє місто і село, вказуючи на цілковиту протилежність їх способу життя. Усі кращі моральні цінності уособлені в хліборобі, який заклопотаний щоденними справами, найменше з усіх соціальних категорій піддається різним негативним впливам. Тихе й мирне життя в селі, скромні потреби, усталеність побуту, розміреність праці й можливість через певний час користуватись її плодами сприяють вихованню людини порядною і чесною, формують у неї розуміння відповідальності за нащадків, за власну сім’ю та рід узагалі.

Гольбах був переконаний, що життя в селі має бути не тільки корисним, а й приємним. Якщо воно справді таке, то влада здійснює розумну політику. Людині необхідно мати змогу спокійно насолоджуватися результатами своєї роботи, тільки тоді вона без примусу і постійно працюватиме на землі. При цьому вирішальною є “особиста зацікавленість”

хлібороба у забезпеченні високого рівня виробництва, його розвитку. Разом із тим у створенні атмосфери доброзичливості стосовно виробника сільськогосподарської продукції має бути зацікавлене і суспільство.

Основоположник німецької класичної філософії Іммануїл Кант (1724–1804) наголошував, що саме хліборобство стало ініціатором докорінних змін у способі життя та свідомості людей. Праця на землі вимагала від людей осілого способу життя. Оскільки стосунки між осілими хліборобськими племенами та кочівниками-пастухами від початку були антагоністичними, то люди втрачали змогу прожити окремими сім’ями на достатньо великих територіях. Хлібороби вбачали порятунок у своєму згуртуванні, об’єднанні.

Співвітчизник І.Канта Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831), який створив на об’єктивно-ідеалістичній основі системну теорію діалектики, був переконаний, що кризу східного світу супроводжував “перехід від кочового стану до хліборобства”. Він став головним фактором, що забезпечив розширення освоєних територій. До виникнення хліборобства греки, зазначав мислитель, перебували у первісному стані. За підтвердженнями практикою точними словами Гегеля, хліборобство було не лише чинником “економічного” способу забезпечення необхідних матеріальних благ і умов життєдіяльності. З погляду історії, значно більше значення має те, що хліборобство потребувало постійної і предметної турботи про майбутнє. Разом із тим учений не абсолютизував цей рід занять, будучи впевненим, що хліборобство – лише одна з багатьох інших “сходинок”, котрі забезпечують поступальний розвиток історії. Водночас із формуванням у селян відповідальності, завбачливості та інших позитивних рис воно також “пробуджувало думку про всезагальне, а в цьому вже міститься принцип власності та промисловості” [4, с. 149–150].

У “Філософії права”, аналізуючи системи розвитку громадянського суспільства, Гегель зазначив, що хліборобський спосіб життя – патріархальний. Його світоглядні цінності та норми визначають побудову сімейних відносин, довірливе ставлення до інших. Визначальним для хлібороба є те, що він “живе у благочестивому сподіванні, що ця (Божа – авт.) благодать не перестане вивлятися і надалі”, керується “безпосереднім почуттям, завдячуючи Богові”. Гегель був переконаний, що хліборобові доводиться мало “думати самостійно”. Адже все, що він добуває для проживання, – це “дарунок чужого”, і таким “чужим” для хлібороба є природа. Оскільки він залежний від довколишнього середовища, то для нього характерна “готовність терпіти все, що б не трапилось”.

Загалом хлібороби, на думку Гегеля, більше, ніж представники інших професій, здатні підкорюватися. Зовсім інша картина в промисловості, де робітник набагато менше залежний від когось чи чогось. Адже він сам, власною працею продукує майже все необхідне для проживання; отже, органічною рисою такого індивіда є особливо розвинене почуття гідності. Останнє, на переконання мислителя, “найістотнішим чином поєднано

з вимогами правопорядку”. Саме тому, впевнений Гегель, у мешканців міст сформувалося почуття свободи й порядку, адже промислові робітники більше, ніж інші, хочуть свободи.

Ще далі пішли у розвитку цієї тези К.Маркс та Ф.Енгельс. Вони, зокрема, наголошували, що їхнє вчення – це, по суті, голос пролетаріату, а їх завдання як учених – “науково” та “філософськи” обґрунтувати історичне покликання робітничого класу. Саме пролетаріат, доводили ці мислителі, є найбільш свідомим, організованим, підготовленим класом. Із урахуванням свого становища в системі суспільно-матеріального виробництва він – і це головне – має здійснити переворот у суспільному бутті. Його мета – суспільство без класів, без експлуатації, зрештою, й без держави, яка в нових умовах стане “зайвою”. Щоб довести цю “місію”, необхідно було обґрунтувати наявність у пролетаріату позитивних рис, на відміну, вочевидь, від селянства. Блискуче оволодівши логікою Гегеля, К.Маркс вважав пролетаріат і його місію історично прогресивними, а селянство – “масою”, котру неодмінно чекає трансформація в промислових робітників. Кожна хліборобська сім'я, в його розумінні, – це “самодостатня”, “замкнута одиниця”. Щоби вижити, селяни більше взаємодіють із природою, ніж із суспільством, а це аж ніяк не сприяє розвитку. З іншого боку, тотожність інтересів хліборобів, наголосив К.Маркс, не сприяє й виникненню між ними “якоїсь спільності” (найімовірніше, за політичними інтересами), позаяк нема відповідної “політичної організації”. Нема між хліборобами й національного контакту, бо визначальними стосовно національних та інших зв'язків є відносини виробничі. У підсумку селянство як клас не може захищати свої інтереси, воно “неспроможне представляти себе” – це потрібно робити іншим. Майже дослівно повторивши Гегеля, К.Маркс зробив висновок, що “...представники хліборобів повинні бути й їхніми господарями” [4, с. 151].

Не буде перебільшенням сказати, що хліборобство і пов'язана з ним система цінностей упродовж історії філософської думки постійно привертала увагу мислителів. Однак адекватне розуміння зв'язків хліборобства з довколишнім світом поступово деформувало те, що в науці переважали

раціоналістично-технократичні норми й установки. Значні зміни в поглядах на цю проблему відбулись у XX ст.

Доречно навести вислів одного з найвідоміших мислителів XX ст., іспанського філософа Х.Ортегі-і-Гасета: “Ми є ... хліборобською расою селянської вдачі”. А це, у свою чергу, означає, що дане визначення необхідно враховувати у повсякденній життєдіяльності й відповідно будувати її [4, с. 151].

О.М.Макарчук зазначає, що споконвічно життя українця проходило в межах народної моралі і традиції. Кожен момент ніс у собі виховні функції, за дотриманням яких слідувала громада. Такий уклад складався роками і навіть століттями. Радянський період з ним негомogenous. Зв'язок поколінь перервався, багато рис нашого часу не впливають з попередньої традиційної культури. Коріння планомірно обрубувалося, відбувалося перетворення українського народу на населення, що в ідеалі мало набути рис єдиного “радянського народу”. Особливо жорстокого потрійного удару зазнало українське селянство – йдеться про розкуркулення, колективізацію і голодомор [3, с. 2].

Але не слід забувати, що землеробство, на відміну від багатьох інших форм діяльності, розвивається не лише в соціальному, але і в природно-біологічному контексті. Людина-землероб відрізняється від інших людей тягою до землі, що, у свою чергу, накладає відбиток на характер і поведінку людини, формує специфічну ментальність. Цей природно-біологічний зв'язок був і залишається не лише умовою процвітання землеробства, але й чинником, супутнім формуванню і відтворенню деяких базисних людських цінностей, що дозволяють говорити про елементи особливої моралі, властивої землеробові [3, с. 3].

Висновки. На нашу думку, система цінностей, вироблена хліборобами, покликана служити основою, головним стержнем якої має бути дбайливо-господарське розуміння законів природи, бережливе ставлення до навколишнього середовища, раціональне використання його можливостей із урахуванням потреб прийдешніх поколінь.

Актуальними напрямками подальшої роботи ми вважаємо впровадження у зміст навчально-виховного процесу вищих аграрних навчальних закладів хліборобських традицій як інтегративного компонента культурологічних знань.

Література

1. Апанович О. За плугом Господь іде (Агрокультура українського селянства й козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського) / О. Апанович. – Редакція газети “Дзвін Севастополя” Севастопольського товариства “Просвіта” ім. Т. Шевченка, 1999. – 26 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2003. – 1440 с.
3. Макарчук О. М. Хліборобська душа народу: розселення як фактор моральної деформації [Електронний ресурс] / О. М. Макарчук. – Режим доступу: nbuv.gov.ua/portal/Makarчук.pdf. – Назва з екрану.
4. Максюта М. Є. “Хліборобський” поворот у світоглядній свідомості на порозі третього тисячоліття: “георгіки душі” для глобалізованого людства? / М. Є. Максюта // Людина і культура в умовах глобалізації : зб. наук. ст. – К. : Парапан, 2003. – С. 145–155.